

The Role of Spirituality in Enhancing Economic Activities Based on Islamic Narrations

Syed Saqib Hamidani¹ , and Syed Mofid Hosseini Kuhsari²

1. Corresponding Author, Student of Hadith, Quran and Hadith Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Kashmir Pakistan. Email: saqib14313@gmail.com
2. Member of the Faculty of Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: smofid.hosseini@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
9 September 2025
Received in revised form:
8 November 2025
Accepted:
7 December 2025
Available online:
1 January 2026

Keywords:
spirituality,
justice,
economic
development,
hadith.

ABSTRACT

Objective: This study aims to examine the role of spirituality and spiritual practices in economic development from the perspective of Islamic hadith. The central issue is to elucidate the reciprocal and constructive relationship between the spiritual dimensions of human life—such as faith (*īmān*), piety (*taqwā*), gratitude (*shukr*), and justice (*ʿadl*)—and economic activities, highlighting their positive impact on the growth and development of both individuals and society.

Methodology: This qualitative, library-based study employs a descriptive-analytical approach. Data were collected through systematic review and note-taking from primary Islamic sources, including the *Qurʾān*, *Nahj al-Balāgha*, and authoritative Shiʿi hadith collections (*al-Kāfi*, *Man Lā Yahduruhu al-Faqīh*, *Wasāʾil al-Shīʿa*, *Bihār al-Anwār*), as well as secondary scholarly works. The content of hadith texts was analyzed to identify, categorize, and interpret the connections between spiritual practices and economic outcomes.

Findings: The findings indicate that multiple spiritual practices emphasized in hadith have both direct and indirect positive effects on economic processes. These include: faith and servitude to God, divine piety, gratitude, supplication (*duʿāʾ*) and prayer (*ṣalāh*), seeking forgiveness (*istighfār*), pursuit of lawful livelihood, avoidance of usury (*ribā*), interest-free lending (*qard al-ḥasan*), charity (*ṣadaqa*), kindness to parents, and observance of justice. These factors foster economic growth and sustainable development by cultivating work ethics, motivation, psychological well-being, divine blessings, increased provision, prevention of economic corruption, and strengthening social relations.

Conclusion: The study emphasizes that, within the Islamic worldview, spirituality and economy are not separate or conflicting domains but are deeply interconnected. Observance of spiritual principles does not hinder economic activity; rather, it provides ethical guidance, motivates effort, and attracts divine support, becoming a powerful facilitator of comprehensive and equitable economic progress. The research underscores the necessity for policymakers and economic actors to integrate spiritual and ethical considerations alongside material factors to achieve a dynamic and prosperity-oriented Islamic economic system.

Cite this article: Hamidani, S.S.; & Hosseini Kuhsari, S.M. (2025). The Role of Spirituality in Enhancing Economic Activities Based on Islamic Narrations. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 313-340.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

In the materialist paradigm dominant in many modern economic theories, spiritual and moral dimensions are often marginalized or assumed to be in tension with economic efficiency. In contrast, the Islamic worldview understands humans as dual beings—material and spiritual—whose well-being depends on attention to both dimensions. Therefore, economic life cannot be isolated from spiritual values and teachings.

The central research question of this study is: how do spiritual practices emphasized in Islamic sources, particularly ḥadīth, influence economic development? Are these influences inhibitory or facilitative? This question is significant because it offers a model for integrating economic development with moral and spiritual elevation. Although prior studies have addressed Islamic economics and certain ethical virtues, few have systematically examined the role of a broad range of spiritual practices in economic progress based explicitly on ḥadīth texts. This research aims to fill that gap, using ḥadīth from the Infallibles (Ahl al-Bayt) to illustrate the inseparable link between spirituality and economic activity.

Methodology

This study is applied-developmental in purpose and library-based in data collection. The methodology is descriptive-analytical. The statistical population of the study consists of primary Islamic sources, including the Holy Qur'an, authoritative Shi'i hadith collections—such as *al-Kāfī* by Muhammad ibn Ya'qub al-Kulayni, *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh* by Ibn Babawayh al-Saduq, *Wasā'il al-Shī'a* by Muhammad ibn al-Hasan al-Hurr al-Amili, *Bihār al-Anwār* by Muhammad Baqir al-Majlisi—as well as *Nahj al-Balāghah*.

Sampling was conducted purposively. Relevant hadiths and narrations associated with key concepts such as spirituality, economics, development, faith, piety, justice, gratitude, charity (infaq), usury (riba), and related themes were systematically extracted. The primary data collection instrument consisted of structured note-taking and textual extraction.

The principal variables of the study include “spiritual affairs” (as the independent variable) and “economic development” (as the dependent variable). For data analysis, following the collection and categorization of narrations, qualitative content analysis was employed to identify and explicate the underlying concepts, themes, and interrelationships embedded within the texts. The arguments were formulated on the basis of logical inference derived from the substantive content of the transmitted narrations and their internal coherence.

Findings

Based on the analysis of the narrations, the manifestations and effects of spiritual factors on economic development may be categorized and explicated as follows:

3–1. Faith and Servitude to God

Sincere faith in God, by generating psychological tranquility, hope for the future, and a meaningful orientation toward human effort, enhances an individual's motivation for constructive economic activity. This inner state protects the individual from despair and destructive anxieties, directing him or her toward effort grounded in trust in God (*tawakkul*).

3–2. God-Consciousness (*Taqwa*)

Taqwa, as the central جوهر of spiritual conduct, is directly associated in Islamic narrations with expansion in sustenance and the attainment of provision through unforeseen channels—particularly as reflected in verses 2–3 of Sūrat al-Ṭalāq (Qur'an 65:2–3) and their exegetical narrations. A God-conscious society becomes encompassed by heavenly and earthly blessings, thereby establishing the foundations for prosperity and abundance.

3–3. Gratitude (*Shukr*)

Practical gratitude—beyond mere verbal expression—toward divine blessings is presented as a cause for the increase and continuity of those blessings. The grateful individual's positive and contented outlook restrains excessive greed and unwarranted avarice, while simultaneously strengthening the motivation to cultivate and expand existing resources.

3–4. Supplication, Devotion, and Seeking Forgiveness

These spiritual practices function as channels of connection to the infinite source of provision (God). They are regarded as effective in removing hardship and facilitating expansion in sustenance. By alleviating anxiety and fostering hope and reliance upon God, they create a psychological environment conducive to sound economic planning and action.

3–5. Commitment to Lawful Sustenance and Avoidance of the Unlawful

Islamic narrations describe the pursuit of lawful (*ḥalāl*) sustenance as among the highest forms of worship. Lawful wealth is characterized as blessed

and a source of blessing in life, whereas unlawful (*ḥarām*) wealth—even if it appears abundant—is devoid of blessing and ultimately destructive. Observance of this principle ensures the health, integrity, and sustainability of both individual and collective economic systems.

3–6. Benevolent Loans (Qard al-Ḥasan) and Charity (Ṣadaqah)

These constitute prominent examples of spending in the path of God. Qur’anic verses and narrations explicitly emphasize the multiplied return of such acts—sometimes described as up to seven hundredfold or more (cf. Qur’an 2:261). This teaching promotes economic solidarity, alleviates poverty, and stimulates economic circulation, thereby contributing to a dynamic and resilient economy.

3–7. Kindness to Parents and Maintaining Kinship Ties (Ṣilat al-Raḥim)

These moral–spiritual obligations are directly linked in narrations to longevity and expansion of sustenance. Strengthening family foundations and kinship relations generates stable and supportive social networks, which in turn facilitate and reinforce productive economic engagement.

3–8. Justice (ʿAdl)

The observance of justice across all economic spheres—production, distribution, and consumption—leads to social stability, national prosperity, and the multiplication of blessings. Economic justice, by curbing discrimination and exploitation, enables equitable participation in the development process and fair access to its benefits. In this sense, justice constitutes the most fundamental pillar of sustainable and enduring progress.

Conclusion

The findings of this study clearly demonstrate that, within the Islamic intellectual framework, spirituality functions as both the foundational infrastructure and the guiding orientation of the economy. The aforementioned spiritual factors, on the one hand, rectify motivations—substituting the pursuit of nearness to God for acquisitive accumulation and greed—and, on the other hand, cultivate practical moral virtues (such as trustworthiness, diligence, fairness, and generosity), while also attracting divine assistance and blessing. Together, these dimensions establish a conducive framework for sound, just, and sustainable economic development. This perspective stands in complete contrast to approaches that regard spirituality as an impediment to development or consider the economy to be value-neutral and devoid of ethical content.

Comparison with Previous Studies

By systematically focusing on a comprehensive set of spiritual factors and grounding its argument in a rich corpus of narrational evidence, this research demonstrates the depth and breadth of the relationship between spirituality and economics more extensively than previous fragmented studies. Moreover, it situates this relationship within the coherent framework of the Islamic worldview, thereby offering a more integrated theoretical model.

Research Limitations

This study is primarily text-based and does not measure the empirical or quantitative impact of these factors within a specific statistical population. Furthermore, the interpretation of certain narrations may require more extensive examination from both isnād (chain of transmission) and dalālah (semantic and contextual implication) perspectives to strengthen the analytical conclusions.

نقش معنویت در ارتقای فعالیت‌های اقتصادی بر اساس روایات اسلامی

سید ثاقب همدانی^۱ و سیدمفید حسینی کوهساری^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری رشته علوم حدیث تطبیقی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران، رایانامه: saqib14313@gmail.com
 ۲. استادیار و عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران، رایانامه: smofid.hoseini@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۸ شهریور ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۷ آبان ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۶ آذر ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱۱ دی ۱۴۰۴ کلیدواژه‌ها: معنویت، عدالت، پیشرفت اقتصادی، روایات.	هدف: این پژوهش با هدف بررسی نقش معنویت و امور معنوی در پیشرفت اقتصادی از منظر روایات اسلامی انجام شده است. مسئله اصلی، تبیین ارتباط متقابل و سازنده میان ابعاد معنوی حیات انسان (مانند ایمان، تقوا، شکر، عدالت) با فعالیت‌های اقتصادی و نشان دادن تأثیر مثبت این امور در رشد و توسعه اقتصادی فرد و جامعه است. روش: این مطالعه از نوع کیفی و کتابخانه‌ای است که با روش تحلیلی-توصیفی انجام شده است. داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعه و فیش‌برداری از منابع اولیه اسلامی (قرآن، نهج‌البلاغه، کتب حدیثی معتبر شیعه مانند الکافی، من لا یحضره الفقیه، وسائل الشیعه و بحارالانوار) و منابع ثانویه (کتب و مقالات تخصصی) گردآوری و سپس با تحلیل محتوای متون روایی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد امور معنوی متعددی که در روایات بر آنها تأکید شده است، تأثیر مستقیم و غیرمستقیم مثبتی بر فرآیندهای اقتصادی دارند. این امور شامل ایمان و بندگی، تقوای الهی، شکرگزاری، دعا و نیایش، استغفار، تلاش برای روزی حلال، دوری از ربا، قرض‌الحسنه، انفاق و صدقه، نیکی به والدین و رعایت عدالت می‌شود. این عوامل از طریق ایجاد وجدان کاری، روحیه تلاش، آرامش روانی، جلب برکات الهی، افزایش رزق و روزی، جلوگیری از فساد اقتصادی و استحکام روابط اجتماعی، بستر ساز پیشرفت و رشد اقتصادی سالم و پایدار هستند. نتیجه‌گیری: پیام اصلی پژوهش آن است که در جهان‌بینی اسلامی، معنویت و اقتصاد دو حوزه جدا و متضاد نیستند، بلکه در تعاملی عمیق و هم‌سو قرار دارند. رعایت اصول معنوی نه تنها مانع فعالیت اقتصادی نمی‌شود، بلکه با ایجاد انگیزه، جهت‌دهی اخلاقی و جلب توفیق الهی، به عاملی مؤثر و تسهیل‌گر در دستیابی به پیشرفت اقتصادی همه‌جانبه و عادلانه تبدیل می‌شود. این مطالعه بر لزوم توجه سیاست‌گذاران و فعالان اقتصادی به ابعاد معنوی و اخلاقی در کنار عوامل مادی برای تحقق یک نظام اقتصادی اسلامی پویا و سعادت‌بخش تأکید می‌کند.

استناد: همدانی، سید ثاقب؛ و حسینی کوهساری، سیدمفید (۱۴۰۴). نقش معنویت در ارتقای فعالیت‌های اقتصادی بر اساس روایات اسلامی. *علوم حدیث تطبیقی*، ۱۲ (۲۳)، ۳۴۰-۳۱۳.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

مقدمه

جایگاه و نقش معنویت و تربیت معنوی در اسلام از مسائل بنیادین و بسیار مهم به شمار می‌رود. معنویت به هر آنچه که با معنا، روح، دین یا امور مقدس ارتباط دارد اطلاق می‌شود و در تقابل با ظاهر و ماده قرار می‌گیرد. انسان به طور جدی نیازمند امور معنوی است و این امور می‌توانند سبک زندگی سالم‌تر و متعادل‌تری را در تمامی ابعاد حیات انسانی ایجاد کنند (معرفت، ۱۳۹۰: ۱۳۹/۱).

در روایات اسلامی تأکید شده است که عناصر معنوی همچون تقوا، عبادت، دعا، نماز، استغفار، انفاق و شکرگزاری، نقشی مؤثر در پیشرفت اقتصادی ایفا می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۲: ۸۴/۵). با این حال، برخی افراد میان امور مادی و معنوی تقابل قائل شده‌اند؛ به گونه‌ای که گروهی برای دستیابی به معنویت، کار و تلاش را رها کرده و صرفاً به عبادت پرداخته‌اند. در روایتی آمده است که یکی از یاران امام صادق علیه السلام مدتی به محضر ایشان نرسید. هنگامی که امام از حال او جویا شدند، پاسخ دادند که وی تجارت و کسب‌وکار را ترک کرده و به عبادت روی آورده است. امام فرمودند: «وَيْحَهُ أَمَّا مَا عَلِمَ أَنَّ تَارِكَ الطَّلَبِ لَا يَسْتَجَابُ لَهُ» (کلینی، ۱۳۶۲: ۸۴/۵). در مقابل، گروهی دیگر پرداختن به معنویات را مانع فعالیت اقتصادی دانسته و ارتباط خود با امور معنوی را قطع کرده‌اند. این در حالی است که منابع اسلامی بر پیوند عمیق میان عوامل مادی و معنوی تأکید دارند؛ چنان‌که در روایات علاوه بر توصیه به تقوا، عبادت، دعا، انفاق و استغفار، بر اهمیت تجارت، تولید، کار و تلاش، ازدواج و دیگر امور دنیوی نیز سفارش شده است (مطهری، ۱۳۶۹: ۴۵/۲).

اقتصاد در علم اقتصاد به‌عنوان دانشی برای بررسی رویدادهای اقتصادی در حوزه تولید، توزیع و مصرف تعریف می‌شود. در نظام اقتصادی، پیشرفت جایگاهی اساسی دارد. از این رو، بررسی تأثیر معنویت بر پیشرفت اقتصادی در روایات اسلامی اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. چنین پژوهش‌هایی برای بهره‌گیری از کلام معصومین علیهم السلام ضروری است تا فعالان اقتصادی در مسیر توسعه، ابعاد معنوی را نیز مدنظر قرار دهند (ری‌شهری، ۱۳۸۰: ۷۲/۳).

هرچند در منابع اسلامی مباحث گسترده‌ای پیرامون اقتصاد مطرح شده است، اما پژوهش مستقلی که به‌طور خاص تأثیر امور معنوی بر پیشرفت اقتصادی از منظر روایات را بررسی کرده باشد، مشاهده نمی‌شود. با این حال، برخی آثار مرتبط در این زمینه وجود دارند؛ از جمله مقاله رمضان بوجاری با عنوان «جایگاه نماز در پیشرفت اقتصادی» (بوجاری، ۱۳۹۵: ۲۱۴/۲)، رساله دکتری سید

مفید حسینی کوهساری با موضوع «الگوی پیشرفت اقتصادی از منظر قرآن کریم» (حسینی کوهساری، ۱۳۹۲: ۸۷/۱)، کتاب محمد محمدی ری‌شهری با عنوان «توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث» (ری‌شهری، ۱۳۸۰: ۷۲/۳) و اثر مرتضی مطهری با عنوان «نظری به نظام اقتصادی اسلام» (مطهری، ۱۳۶۹: ۴۵/۲).

پژوهش حاضر ابتدا به تعریف معنویت و اقتصاد و تبیین جایگاه معنویت می‌پردازد، سپس ارتباط میان معنویت و اقتصاد را بررسی کرده و در نهایت تأثیر امور معنوی بر پیشرفت اقتصادی از منظر روایات اسلامی را تحلیل می‌کند.

۱. مفهوم‌شناسی معنویت

کلمه «معنوی» در زبان فارسی به معانی اصلی، ذاتی، راست، حقیقی، روحانی و باطنی به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴۴). در تعریف دیگر، «معنویت» در لغت مصدر جعلی «معنوی» و به معنای معنوی بودن است. واژه‌های «معنوی» و «معنویت» به هر آنچه شامل یا مربوط به معنا یا روح باشد اطلاق می‌شوند و در تقابل با ظاهر و ماده قرار دارند (ملکیان، ۱۳۸۰: ۳۷۶). همچنین گفته شده است که معنویت یعنی وجود معنا و هر آنچه مادی نباشد را معنوی می‌نامند (همان).

در اصطلاح، روحانیت و معنویت غالباً به عنوان نیرویی جهت‌دهنده برای دستیابی به زندگی خوب و بهتر قلمداد می‌شوند. می‌توان معنویت را توجه به همه حقایق موجود مادی و غیرمادی در جهان دانست (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۹). از نظر امام خمینی (ره)، معنویت مجموعه‌ای از صفات و اعمال است که جاذبه‌ای قوی، شدید، منطقی و صحیح در انسان ایجاد می‌کند و او را در مسیر حرکت به سوی خدای یگانه و محبوب عالم به گونه‌ای اعجاب‌آور پیش می‌برد (امام خمینی، ۱۳۶۸: ۴۴/۱۶). همچنین در تعریفی دیگر، معنویت آن جنبه از حیات فردی و جمعی است که بیانگر رابطه‌ای آگاهانه میان فرد و امور متعالی است. پیش‌فرض چنین مفهومی، باور به وجود امور متعالی و امکان ارتباط روح بشر با آن‌هاست (توحیدی، ۱۳۹۳: ۱).

جایگاه معنویت در روایات

معنویت نیاز فطری انسان است و او را شایسته و سزاوار رسیدن به قرب الهی قرار می‌دهد. معنویت مورد تأیید دین مبین اسلام، به پرسش‌های بنیادین انسان در باب هستی‌شناسی، حقیقت

انسان، غایت و هدف‌مندی و فلسفه آفرینش پاسخ‌های معرفتی ارائه می‌کند. در روایات، از اخلاص در عمل، قرار گرفتن در صراط مستقیم، ایثار و تعهد، عمل صالح، گفتار مثبت، خصلت‌های پسندیده و عواملی همچون عبادت، نماز، نیکی به پدر و مادر، دعا، شکر، اخلاق نیکو و رعایت عدالت در همه شئون زندگی به عنوان اموری معنوی و اخلاقی یاد شده است که جایگاه بسیار والایی دارند.

امام علی علیه السلام در بیان اهمیت اخلاق فرمودند: «فِي سَعَةِ الْأَخْلَاقِ كُنُوزُ الْأَرْزَاقِ»؛ گنج‌های روزی در گشاده‌خُلقی نهفته است (کلینی، ۱۳۶۲: ۲۳/۸). همچنین امام زین العابدین علیه السلام می‌فرمایند: «الْقَوْلُ الْحَسَنُ يَثْرِي الْمَالَ وَيَنْمِي الرِّزْقَ وَيَنْسِي فِي الْأَجَلِ»؛ گفتار نیک مال را می‌افزاید، روزی را رشد می‌دهد و مرگ را به تأخیر می‌اندازد (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۱۰/۷۱). امام علی علیه السلام نیز فرمودند: «لَنْ يَفْتَقَرَ مَنْ زَهَدَ»؛ هر که پارسایی پیشه کند، فقیر نگردد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۵۵۵/۱).

انسان معنوی همه امور معنوی را دوست دارد و آن‌ها را با اشتیاق و عاشقانه انجام می‌دهد. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ عَشَقَ الْعِبَادَةَ فَعَانَقَهَا وَ أَحَبَّهَا بِقَلْبِهِ وَ بَأْسَرَهَا بِجَسَدِهِ وَ تَقَرَّغَ لَهَا فَهْوَ لَا يَبَالِي عَلَى مَا أَصْبَحَ مِنَ الدُّنْيَا عَلَى عُسْرِ أَمٍ عَلَى يَسْرٍ»؛ بهترین مردم کسانی هستند که عاشق عبادت‌اند، آن‌ها همچون معشوق در آغوش می‌گیرند، با قلب خود دوست می‌دارند، با جسم خود انجام می‌دهند و خود را از هر دل‌مشغولی جز نماز فارغ می‌کنند؛ برای آنان تفاوتی ندارد که در زندگی دنیا در سختی باشند یا در آرامش (کلینی، ۱۳۶۲: ۸۳/۲).

تقویت معنویت در طول حیات بسیار مهم است؛ زیرا راه فلاح و سعادت و مسیر خدایی شدن را هموار می‌سازد. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم همچنین فرمودند: «أَكْثَرُوَا الْإِسْتِغْفَارَ؛ فَإِنَّهُ يَجْلِبُ الرِّزْقَ»؛ فراوان آمرزش بخواهید که مایه جلب روزی است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۱/۱۰۰).

۲. اقتصاد در لغت و اصطلاح

واژه «اقتصاد» از ماده «قَصَدَ» به معنای رفتن، روان شدن، قصد چیزی یا کسی را کردن، خواستن، نیت کردن و در اندیشه کاری بودن به کار رفته است (فرهنگ معاصر عربی - فارسی، بی‌تا، ۵۴۴). همچنین «اقتصاد» به معنای اعتدال و میانه‌روی نیز آمده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۱۲۷/۳). راغب اصفهانی در مفردات بیان کرده است که اقتصاد به معنای اعتدال در امور است، بدون افراط و تفریط و متناسب با هر موضوع (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۷۲). خلیل‌بن‌احمد فراهیدی نیز در کتاب العین مفهوم «اقتصاد» را به معنای «استقامة الطريق» یعنی پایداری در راه دانسته است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۵۴/۵).

در اصطلاح، اقتصاد در علم اقتصاد به عنوان دانشی برای بررسی رویدادهای اقتصادی در زمینه تولید، توزیع و مصرف تعریف می‌شود (نظری، ۱۳۹۷: ۳۹). از دیدگاه ارسطو، اقتصاد به معنای مدیریت خانه است. آدام اسمیت اقتصاد را علم بررسی ماهیت علل ثروت ملل می‌داند. استوارت میل نیز اقتصاد را بررسی ماهیت ثروت از طریق قوانین تولید و توزیع معرفی کرده است (فدیر، ۱۳۶۶: ۸). در تعریفی دیگر، علم اقتصاد دانشی است که به تخصیص بهینه کالاها و فرآورده‌ها می‌پردازد و به تشریح حیات اقتصادی، پدیده‌های آن و ارتباطشان با عوامل کلی توجه دارد.

میان‌روی در زندگی اقتصادی بدین معناست که انسان نه دچار اسراف شود و نه به سخت‌گیری و تقصیر روی آورد. مهم‌ترین عناصر اقتصاد نیز تولید، توزیع و مصرف هستند (میرمعزی، ۱۳۸۰: ۲).

۳. ارتباط معنویت با اقتصاد

مسائل اقتصادی بخش مهمی از زندگی انسان را به خود اختصاص می‌دهد. در آموزه‌های دینی، اقتصاد هر اندازه جایگاه مهم و نقش ارزنده‌ای داشته باشد، نمی‌تواند در حد و اندازه هدف نهایی قرار گیرد؛ بلکه همواره وسیله و ابزاری برای تحقق اهداف معنوی و ارزشی انسانیت انسان است. مال و ثروت دنیا به خودی خود ارزش ذاتی ندارد، بلکه تنها وسیله‌ای برای رسیدن به سعادت اخروی است. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «خَلَقَ اَرْبَعَةً لِّاَرْبَعَةٍ: اَلْمَالُ لِلْاِنْفَاقِ لَا لِلْمَسَاكِ وَ الْعِلْمُ لِلْعَمَلِ لَا لِلْمَجَادَلَةِ وَ الْعَبْدُ لِلتَّعَبُدِ لَا لِلتَّنَعُّمِ وَ الدُّنْيَا لِلْعِبَرَةِ لَا لِلْعِمَارَةِ»؛ چهار چیز برای چهار چیز آفریده شده است: مال برای انفاق است نه برای نگاه‌داشتن، علم برای عمل کردن است نه برای مجادله، انسان برای اطاعت و بندگی است نه برای تکبر و بزرگی و دنیا برای عبرت گرفتن است نه برای آباد ساختن (مشکینی، ۱۴۲۴: ۳۳۴).

در اقتصاد اسلامی، با توجه به ماهیت معنویت اسلامی، معنویت به عنوان یک هدف عالی تلقی می‌شود. تأثیر امور معنوی بر سازوکار عملگرهای اقتصادی قابل انکار نیست و مؤلفه‌های اقتصادی باید ابزارهای معنوی را که در رشد اقتصادی مؤثرند، در نظر گیرند (هادی‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۶).

بر این اساس، میان معنویت و اقتصاد رابطه‌ای عمیق وجود دارد. اقتصاد به معنای اعتدال و میان‌روی است و این مفهوم زمانی در زندگی انسان معنا می‌یابد که با معنویت پیوند خورده باشد. دین اسلام بستری مناسب برای گام‌نهادن در مسیر تجارت و معنویت فراهم کرده است؛ مسیری که فرجام آن دستیابی به «حیات طیبه» خواهد بود و ثروت دنیا و آخرت بشر را تأمین می‌کند.

۴. اهمیت اقتصاد در روایات

توجه به وضعیت زندگی و فعالیت‌های اقتصادی برای خود و جامعه نه تنها نقص و عیبی برای یک انسان مسلمان به حساب نمی‌آید، بلکه نشانه‌ای از قوت ایمان، خودباوری، استقلال و اراده استوار او در مسیر دستیابی به اهداف والای معنوی است. پیامبر خدا ﷺ فرمودند: «لَا يَنْبَغِي لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ طَاعِنًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ: مَرْمَةِ لِمَعَايِشٍ، أَوْ تَزَوُّدٍ لِمَعَادٍ، أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ»؛ سزاوار نیست که مؤمن جز در سه حالت اوقات خود را سپری کند: بهسازی زندگی، فراهم کردن توشه آخرت، یا بهره‌بردن از لذت‌های حلال (صدوق، ۱۴۱۳: ۳۵۶/۴). بهبود بخشیدن به وضعیت اقتصادی از طریق سفرهای تجارتي و کسب و کار، هم دستیابی به لذت‌های حلال است و هم ذخیره‌ای برای آخرت.

از منظر منابع اسلامی، اقتصاد مایه قوام اجتماع است و همه اعضای خانواده را در بر می‌گیرد. ام‌حسن نخعیه — از بانوان راوی حدیث از امام علی علیه السلام — نقل می‌کند که حضرت در راه با او برخورد کرده و پرسیدند: «به چه کاری مشغولی؟» پاسخ داد: «بافندگی می‌کنم.» امام فرمودند: «بدان که این حلال‌ترین کسب است» (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۵۱/۵). همچنین پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: «الْجَالِبُ مَرْزُوقٌ وَ الْمُحْتَكِرُ مَلْعُونٌ»؛ واردکننده کالا روزی می‌برد و محتکر از رحمت خداوند دور است (حرعاملی، ۱۴۰۵: ۴۲۵/۱۷).

بنابراین، در روایات اهمیت فراوانی به اقتصاد داده شده است. هنگامی که امام صادق علیه السلام بیل به دست گرفته و در گرمای شدید عرق می‌ریخت، از ایشان درباره این کار سؤال شد. حضرت فرمودند: «إِنِّي أُحِبُّ أَنْ يَتَأَذَى الرَّجُلُ بِحَرِّ الشَّمْسِ فِي طَلَبِ الْمَعِيشَةِ»؛ من دوست دارم که مرد در طلب روزی زیر آفتاب سوزان اذیت شود (کلینی، ۱۳۶۲: ۷۲/۵).

البته اهمیت و عوامل رشد و شکوفایی اقتصادی محدود به فعالیت‌های مادی بشر یا امکانات ملکی صرف نیست؛ بلکه فعالیت‌های معنوی و ملکوتی انسان نیز نقش تعیین‌کننده دارند. نمی‌توان عوامل رشد را تنها در امکانات مادی خلاصه کرد. بر همین اساس، عوامل رشد اقتصادی را می‌توان به دو دسته مادی و معنوی تقسیم نمود. برای تحقق رشد و شکوفایی واقعی اقتصادی — که مطلوب متون اسلامی نیز هست — شناخت این عوامل و رفع موانع ضروری است.

۵. فعالیت‌های اقتصادی انبیاء و ائمه علیهم‌السلام

اهتمام به فعالیت‌های اقتصادی و توجه به امر تجارت از موضوعات مهمی است که به صراحت در سیره انبیاء و اهل بیت علیهم‌السلام بیان شده است. برخی ممکن است تصور کنند که انبیاء و ائمه معصومین علیهم‌السلام تنها به عبادات، امر به معروف و نهی از منکر مشغول بوده‌اند یا صرفاً به ارشاد و هدایت مردم پرداخته‌اند؛ اما مطالعه تاریخ انبیای الهی، صدر اسلام و دوران پس از آن نشان می‌دهد که پیامبران و اولیای الهی علیهم‌السلام در فعالیت‌های اقتصادی، کسب‌وکار، تلاش و آبادانی نیز نقش‌آفرین بوده‌اند.

امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَحَبُّ لَأَنْبِيَائِهِ مِنَ الْأَعْمَالِ الْحَزَنَةِ وَ الرَّغْيِ لِئَلَّا يَكْرَهُوا شَيْئاً مِنْ قَطْرِ السَّمَاءِ»؛ همانا خداوند در میان کارها، برای انبیاء خود کشاورزی و دامپروری را برگزید تا از هیچ قطره آسمانی ناخشنود نباشند (صدوق، ۱۴۱۳: ۳۲/۱). در روایات، کشاورزی به‌عنوان کاری مقدس و پیشه انبیاء معرفی شده است. امام صادق علیه‌السلام در جای دیگری می‌فرمایند: «ما فی الْأَعْمَالِ شَيْءٌ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنَ الزَّرَاعَةِ وَ مَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا إِلَّا زَارِعاً إِلَّا إِدْرِيسَ فَإِنَّهُ كَانَ خَيَّاطاً»؛ هیچ کاری نزد خداوند محبوب‌تر از زراعت نیست و همه پیامبران خدا کشاورز بودند مگر ادريس که خیاط بود (شیخ طوسی، ۱۳۷۸: ۳۸۴/۶).

پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم علاوه بر آنکه خود گاه به کشاورزی می‌پرداختند، دیگران را نیز به انجام این کار تشویق می‌کردند. جابر بن عبدالله انصاری روایت کرده است که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «هرکس زمینی در اختیار دارد، در آن زراعت کند یا به رسم مزارعه به دیگران واگذارد تا در آن کشاورزی کنند» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۶۴/۳). امامان معصوم علیهم‌السلام نیز که وارثان انبیای الهی بودند، از فرصت‌های موجود بهره می‌بردند و به باغداری، درختکاری و کشاورزی می‌پرداختند.

علی بن ابی حمزه نقل می‌کند: روزی امام کاظم علیه‌السلام را دیدم که در زمین خود کار می‌کرد و عرق از سر و رویش جاری بود. به ایشان عرض کردم: «فدایت شوم! خدمتکاران کجا هستند که شما خود این کار را انجام می‌دهید؟» امام فرمودند: «پدرم که از من بهتر بود نیز با بیل کار می‌کرد. رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، امیرالمؤمنین علیه‌السلام و همه پدرانم با دست خود در زمین کار کرده‌اند و این کار، کار پیامبران، اوصیاء و صالحان است» (مجلسی، ۱۱۵/۴۸). حضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نیز نخل می‌کاشت و چاه می‌کند و حتی در دوران خلافت، بدون استفاده شخصی از بیت‌المال، از طریق کار و تلاش معاش خود را تأمین می‌کرد. امام صادق علیه‌السلام نیز با وجود اشتغال فراوان به تدریس و تربیت نسل مسلمانان، از طریق کشاورزی روزی خود را به‌دست می‌آوردند (همان: ۲۷۰).

انبیاء و ائمه معصومین علیهم‌السلام الگوهای عملی فعالیت‌های اقتصادی بودند که به اصول و قواعد اقتصادی آشنا بوده و آن‌ها را رعایت می‌کردند. از این رو، پیشوایان دینی بندگان صالح را به فعالیت‌های اقتصادی ترغیب می‌کردند. امام صادق علیه‌السلام به مصادف، غلام خود فرمودند: «إِتَّخِذْ عُقْدَةً أَوْ ضَيْعَةً، فَإِنَّ الرَّجُلَ إِذَا نَزَلَ بِهِ النَّازِلَةُ أَوْ أَلْمُصِيبَةُ فَذَكَرَ أَنَّ وَرَاءَ ظَهْرِهِ مَا يَقِيمُ عِيَالَهُ كَانَ أَسْخَى لِنَفْسِهِ»؛ مکانی پر درخت یا ملکی ثابت به دست آور، زیرا هرگاه حادثه‌ای یا مصیبتی رخ دهد و انسان بداند پشتوانه‌ای برای تأمین خانواده دارد، روح و جان‌ش آسوده‌تر خواهد بود (کلینی، ۱۳۶۲: ۹۲/۵).

از این آموزه‌ها روشن می‌شود کسانی که به ظاهر زهdfروشی کرده و مردم باایمان را به بهانه تقوا و ترک دنیا از فعالیت‌های اقتصادی و معیشتی بازمی‌دارند، در حقیقت از سیره اولیای الهی علیهم‌السلام فاصله گرفته‌اند.

۶. تأثیر امور معنوی بر پیشرفت اقتصادی

اقتصاد یک جامعه رمز بقای آن است و امور معنوی هدف و جهت‌گیری آن را مشخص می‌کنند. برخی از مهم‌ترین امور معنوی که تأثیر فراوانی بر رشد اقتصادی دارند در اینجا مورد اشاره قرار می‌گیرند:

یک. تأثیر ایمان و بندگی خدا

ایمان و بندگی خداوند بدین معناست که انسان مؤمن با اعتماد به رب‌العالمین به «عروه الوثقی» چنگ زند و خود را از تمامی مهلکه‌های دنیوی و اخروی نجات دهد. امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرمودند: «الإِيمَانُ لَهُ أَزْكَانُ أَرْبَعَةٌ: التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ، تَقْوِيصُ الْأَمْرِ إِلَى اللَّهِ، الرِّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ وَالتَّسْلِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ»؛ ایمان چهار پایه دارد: توکل بر خدا، واگذار کردن امر به خدا، رضایت به قضای الهی و تسلیم در برابر فرمان خداوند (کلینی، ۱۳۶۲: ۴۷/۲).

ایمان به خداوند بر فکر و روح انسان تأثیر می‌گذارد. قرآن کریم می‌فرماید: «مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا ... لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»؛ کسانی که ایمان به خدا و روز قیامت دارند و

عمل صالح انجام می‌دهند، هیچ ترس و اندوهی بر آنان نیست (بقره/۶۲). آرامش روحی و فکری حاصل از ایمان، موجب پیشرفت امور مادی و معنوی می‌شود.

عبادت به‌طور کلی، علم و فهم را به باور تبدیل می‌کنند و استمرار در عبادت انسان را به مقام یقین می‌رساند. در زیارت‌نامه‌های امامان معصوم علیهم‌السلام آمده است: «وَعَبَدْتَ اللَّهَ مُخْلِصًا حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ»؛ خدا را مخلصانه عبادت کردی تا به یقین رسیدی (عباس قمی، ۱۳۷۵: ۵۶). یقین برای حفظ امور اخلاقی و معنوی و افزایش معنویت بسیار مفید است و از راه عبادت نسبت به وجود خدا و قیامت تقویت می‌شود. درک لذت ارتباط با خداوند و مشاهده آثار عبادت در زندگی، موجب افزایش ایمان می‌گردد (رسولی محلاتی، ۱۳۷۴: ۱۵).

خداوند متعال دوست دارد زندگی انسان‌ها شیرین و سعادتمندانه باشد و عزت و شرف آنان از طریق ایمان، بندگی، تقوا و حرکت بر طبق رضای الهی تأمین شود. ایمان و بندگی سبب معرفت شهودی خداوند می‌شود؛ هرچه ایمان کامل‌تر باشد، معرفت الهی در عمق جان نفوذ بیشتری خواهد داشت تا آنجا که انسان با چشم دل خداوند را مشاهده کرده و عالمانه او را عبادت می‌کند (سبحانی، ۱۳۸۷: ۶۴).

امیرالمؤمنین علیه‌السلام مقام معنوی نمازگزاران را چنین توصیف کرده‌اند: «قَدْ حَقَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ وَ تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَ فُتِحَتْ لَهُمُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَ أُعِدَّتْ لَهُمُ مَقَاعِدُ الْكَرَامَاتِ فِي مَقْعَدِ اطَّلَعُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ»؛ فرشتگان نمازگزاران را در میان گرفته، آرامش بر آنان نازل می‌شود، درهای آسمان به رویشان گشوده و مقام ارزشمندی برای آنان آماده می‌شود که خداوند با نظر رحمت به آن می‌نگرد (سید رضی، ۱۳۷۹: خطبه ۳۴۳/۲۲۲).

بر این اساس، کسی که به خدا ایمان دارد، همه چیز را در دنیا خلاصه نمی‌کند بلکه به جهانی فراتر از این دنیا نیز باور دارد و اعمال و رفتار خود را بر همین اساس تنظیم می‌کند. قرآن کریم می‌فرماید: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ. الَّذِينَ آمَنُوا وَ كَانُوا يَتَّقُونَ»؛ آگاه باشید اولیای خدا نه ترسی دارند و نه غمگین می‌شوند؛ همان‌ها که ایمان آوردند و پرهیزکاری پیشه کردند (یونس: ۶۳-۶۲). ایمان به خداوند جامعه را از فساد مالی و انحرافات اخلاقی دور می‌سازد و بندگی خدا وسیله‌ای برای تکامل نفوس، پرورش اخلاق، قرب الهی و پیشرفت جامعه انسانی در همه زمینه‌هاست.

دو. آثار تقوای الهی

اصلی‌ترین گام برای پیشرفت معنویت، رعایت تقوای الهی است. در سوره مبارکه حشر خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لْتَنْظُرُ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید و هر انسانی باید بنگرد که چه چیزی برای فردای خود پیش فرستاده است؛ و از خدا پروا کنید، زیرا خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است (حشر/۱۸). در این آیه دو بار به تقوا توصیه شده است.

رسول خدا ﷺ فرمودند: «مَنْ آتَاهُ اللَّهُ بِرِزْقٍ لَمْ يَتَخَطَّ إِلَيْهِ رَجُلُهُ وَ لَمْ يَشُدَّ إِلَيْهِ رِكَابُهُ وَ لَمْ يَتَعَرَّضْ لَهُ كَأَن مِمَّنْ ذَكَرَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي كِتَابِهِ وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ»؛ هر کس رعایت حق خداوند و دستوراتش را نماید، خداوند برای او گشایشی قرار می‌دهد و از جایی که گمان ندارد روزی‌اش می‌رساند (صدوق، ۱۴۱۳: ۱۶۶/۳؛ طلاق/۳).

امام علی علیه السلام نیز فرمودند: «لَوْ أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا عَلَى عَدِيٍّ رَتَقَا ثُمَّ اتَّقَى اللَّهَ لَجَعَلَ اللَّهُ لَهُ مِنْهَا مَخْرَجًا وَرَزَقَهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ»؛ اگر آسمان‌ها و زمین راه را بر بنده‌ای ببندند و او تقوای الهی پیشه کند، خداوند راه‌گشایشی برای او فراهم خواهد آورد و از جایی که گمان ندارد روزی‌اش خواهد داد (سید رضی، خطبه ۱۸۴).

در قرآن کریم، رشد مادی همگام با رشد معنوی بیان شده است: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»؛ و اگر مردم شهرها ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌کردند، برکات آسمان و زمین را بر آنان می‌گشودیم؛ ولی آنان حق را تکذیب کردند و ما آنان را به کیفر اعمالشان مجازات نمودیم (اعراف/۹۶). غفلت از امور معنوی موجب دوری انسان از حیات حقیقی و سقوط در ورطه هلاکت و ضلالت است.

بنابراین، تقوا موجب برتری انسان نزد خداوند است و جامعه‌ای که تقوای الهی را رعایت کند، مشمول الطاف و برکات خاص الهی خواهد شد.

سه. آثار شکر

شکر به معنای قدردانی از نعمت‌های خداوند با قلب، زبان و عمل است. شکر نعمت‌های الهی وظیفه‌ای انسانی است که موجب رشد و تعالی روح و آثار بی‌شماری برای بشر می‌شود. یکی از آثار شکرگزاری، فزونی نعمت است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ»؛ و

پروردگارتان اعلام کرد که اگر مرا سپاس گوئید، بر نعمت شما می‌افزایم (ابراهیم/۷). شکر نه تنها موجب افزایش نعمت‌ها می‌شود، بلکه سبب پایداری آن‌ها نیز خواهد شد.

شکر تنها زبانی نیست؛ بلکه شامل شکر قلبی و عملی نیز می‌شود. امیرالمؤمنین علی علیه السلام می‌فرماید: «شُكْرُ الْمُؤْمِنِ يَظْهَرُ فِي عَمَلِهِ وَشُكْرُ الْمُتَافِقِ لَا يَتَجَاوَزُ لِسَانَهُ»؛ سپاسگزاری مؤمن در کردار او آشکار می‌شود، اما سپاسگزاری منافق از زبانش فراتر نمی‌رود (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۴۰۷). شکر عملی با انجام عبادات و صرف کردن عمر، ثروت و اموال در مسیر رضای خدا و خدمت به نیازمندان تحقق می‌یابد. از جمله رفتارهای شاكرانه آن است که انسان به رزق اندک خود راضی باشد و آن را فراوان بداند و طاعات فراوان خود را اندک بشمارد. در حدیثی آمده است: «تَخَلَّصَ إِلَى عَظِيمِ الشُّكْرِ بِاسْتِكْثَارِ قَلِيلِ الرِّزْقِ وَاسْتِقْلَالِ كَثَرِ الطَّاعَةِ»؛ شکر بسیار و خالصانه در آن است که روزی کم را زیاد بدانی و اطاعت بسیار را کم شماری (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۲۸۷).

شکر شایسته و به‌جا از همه نعمت‌های الهی، عامل مهم معنوی برای توسعه اقتصادی است. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «شُكْرُ الْمُنْعِمِ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ»؛ سپاسگزاری از نعمت‌بخش، روزی را می‌افزاید (مجلسی، ۱۴۰۴: ۴۴/۷۱). شکرگزاری معنوی است که تأثیر فراوانی بر زندگی انسان دارد؛ انسان را به خداوند نزدیک می‌کند، رضایت الهی را در پی دارد و از زوال نعمت‌های مادی و معنوی جلوگیری می‌نماید. هرچه انسان در مسیر مطلوب خداوند باشد، درجه شکر او نیز بالاتر خواهد بود (حائری، ۱۳۸۶: ۳۸).

شیخ صدوق رحمته الله از أبوهاشم جعفری نقل می‌کند که گفت: در زندگی دچار تنگنای سختی شدم. به حضور امام هادی علیه السلام رسیدم. حضرت فرمودند: «ای أبوهاشم! در مورد کدام نعمتی که خداوند به تو داده است می‌توانی شکرانه‌اش را به‌جا آوری؟» سپس نعمت‌های ایمان، سلامت، اطاعت، قناعت و حفظ آبرو را یادآور شدند و در پایان دستور دادند صد دینار به او بپردازند (قمی، ۱۳۸۶: ۴۳۰).

بنابراین، خداوند انسان شکرگزار را دوست دارد. شکر زبانی، شکر قلبی — یعنی دانستن همه نعمت‌ها از خداوند — و شکر عملی، توجه ویژه‌ای می‌طلبد تا موجب آبادانی، وفور نعمت‌ها، افزایش بهره‌وری، رزق و روزی و نزول برکات شود. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ أُعْطِيَ الشُّكْرَ لَمْ يَحْرَمِ الزَّيَادَةَ»؛ کسی که توفیق شکرگزاری یابد، از فزونی نعمت محروم نخواهد شد (سید رضی، حکمت ۱۳۵).

چهار. آثار دعا و نیایش

دعا و نیایش از بهترین شیوه‌های ارتباط روح انسان با خداوند متعال است. در روایات اسلامی، دعا کردن به درگاه پروردگار بسیار سفارش شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْزِلَةً لَا تُنَالُ إِلَّا بِمَسْأَلَةٍ وَ لَوْ أَنَّ عَبْدًا سَدَّ فَاهُ وَ لَمْ يَسْأَلْ لَمْ يَعْطَ شَيْئًا، فَسَلْ تُعْطَا يَا مُيَسِّرُ، إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابٍ يَفْرُغُ إِلَّا يَوْشِكُ أَنْ يَفْتَحَ لِصَاحِبِهِ»؛ نزد خدا مقامی است که جز با دعا و تقاضا نمی‌توان به آن رسید و اگر بنده‌ای دهان خود را از دعا فرو بندد و چیزی تقاضا نکند، چیزی به او داده نخواهد شد. پس از خدا بخواه تا به تو عطا شود، زیرا هر دری که کوبیده شود، سرانجام برای صاحبش گشوده خواهد شد (کلینی، ۱۳۶۲: ۴۶۶/۲).

دعا برای رهایی از تنگدستی و افزایش رزق نیز تعلیم داده شده است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «در نماز شب، هنگام سجده این دعا را بخوانید: يَا خَيْرَ مَدْعُوٍّ وَ يَا خَيْرَ مَسْئُولٍ وَ يَا أَوْسَعَ مَنْ أَعْطَى وَ يَا خَيْرَ مُزْتَجِيٍّ أَرْزُقْنِي وَ أَوْسِعْ عَلَيَّ مِنْ رِزْقِكَ وَ سَبِّحْ لِي رِزْقًا مِنْ قَبْلِكَ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ ای بهترین بخشندگان، از فضل و فزونی خود روزی من و خانواده‌ام را برسان، چه اینکه تو دارای فضل و فزونی بزرگ هستی (کلینی، ۱۳۶۲: ۵۵۳/۲).

بنابراین، دعا به معنای راز و نیاز با معبود و طلب حاجت از اوست. دعا و نیایش از بنیادی‌ترین علل رشد و تعالی انسان به شمار می‌آید. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «الدُّعَاءُ مَخُّ الْعِبَادَةِ»؛ دعا مغز عبادت است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۰۰/۹۳). انسان موجودی ضعیف، ناتوان و آسیب‌پذیر است. در آموزه‌های دینی به انسان آموزش داده شده است که غرور و خودخواهی را کنار بگذارد و پیش از آنکه سختی‌ها و بلاها دامنگیرش شود، با دعا و نیایش آن‌ها را از خود دور سازد.

پنج. آثار استغفار و توبه

استغفار و توبه از گناهان و آمرزش‌خواهی از خداوند غافر، امری است که به‌طور ویژه مورد تأکید پیشوایان دین قرار گرفته است. استغفار و توبه، علاوه بر آثار معنوی، در افزایش روزی و گشایش امور زندگی انسان نیز نقش دارد. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «مَنْ أَكْثَرَ الْإِسْتِغْفَارَ جَعَلَ اللَّهُ لَهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ فَرْجًا وَ مِنْ كُلِّ ضِيقٍ مَخْرَجًا وَ يَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ»؛ کسی که بسیار استغفار کند و از خداوند عذر بخواهد، خداوند از هر اندوهی برای او گشایشی قرار می‌دهد، از هر تنگنایی راه نجاتی فراهم می‌سازد و از جایی که گمان نمی‌برد روزی‌اش می‌دهد (مجلسی، ۱۴۰۴: ۷۴/۱۸۹).

امیرالمؤمنین علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «الْإِسْتِغْفَارُ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ»؛ استغفار موجب افزایش روزی است (همان: ۲۷۷/۹۰). در سخنی دیگر نیز فرمودند: «أَكْثَرُوا الْإِسْتِغْفَارَ تَجَلَّبُوا الرِّزْقَ»؛ زیاد استغفار کنید تا روزی به سوی شما جذب شود (همان).

بر این اساس، یکی از عوامل رشد و شکوفایی اقتصادی، استغفار و توبه به درگاه خداوند است؛ زیرا انسان را در مسیر درست قرار می‌دهد، او را از انحراف و کژی بازمی‌دارد و از پیامدهای منفی اعمال در امان می‌سازد.

شش. آثار و فواید روزی حلال

حلال و حرام نقش تعیین‌کننده‌ای در زندگی انسان دارد. آثار و فواید روزی حلال از مهم‌ترین دستورات اقتصادی اسلام به شمار می‌رود. تلاش برای به‌دست آوردن روزی حلال از آن جهت مورد تأکید قرار گرفته است که تأثیر بسزایی بر جسم و روح انسان دارد. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الْعِبَادَةُ سَبْعُونَ جُزْءً أَفْضَلُهَا طَلَبُ الْحَلَالِ»؛ عبادت هفتاد جزء دارد که برترین جزء آن طلب روزی حلال است (کلینی، ۱۳۶۲: ۷۸/۵).

برای رسیدن به کمال معنویت، هیچ شرابطی نباید موجب چشم‌پوشی از پرهیز از فعالیت‌های حرام شود. توجه به حلال و دوری از حرام تأثیر فراوانی در پیشرفت اقتصادی دارد. کسب حلال از برکت خاص برخوردار است، در حالی که کسب حرام موجب بی‌برکتی در زندگی و اموال انسان می‌شود. حضرت علی علیه السلام خطاب به داوود یکی از یارانش فرمودند: «يَا دَاوُدُ! إِنَّ الْحَرَامَ لَا يَنْمَى وَ إِنَّ نَمَى لَمْ يَبَارِكْ فِيهِ»؛ مال حرام رشد نمی‌کند و اگر رشدی هم داشته باشد برکتی در آن نخواهد بود (فیض کاشانی، ۱۳۶۵: ۶۴/۱۷).

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَالْخِنْزِيرَ وَمَا أَهَلَ بِهِ لَغَيْرِ اللَّهِ»؛ به تحقیق، خداوند مردار، خون، گوشت خوک و آنچه به نام غیر خدا ذبح شود را بر شما حرام کرده است (بقره/۱۷۳). بر اساس قاعده عقلانی «دفع ضرر احتمالی»، اجتناب از گوشت خوک و شراب ضروری است، زیرا احتمال ضرر وجود دارد. همچنین در سوره بقره آمده است: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ، قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا»؛ از تو درباره شراب و قمار می‌پرسند، بگو در آن‌ها گناه بزرگی است و منافعی نیز برای مردم دارد، ولی گناهشان از نفعشان بیشتر است (بقره/۲۱۹). این آیه مقایسه‌ای میان منفعت مادی و جنبه معنوی (اثم) ارائه می‌دهد و بیان می‌کند که گناه مانع معنویت است.

برترین نوع عبادت، طلب روزی حلال است. بنابراین، اگر در امر کسب رزق و روزی حدود الهی رعایت شود، آثار مثبت آن در اعمال و رفتار انسان آشکار خواهد شد. در چنین جامعه‌ای، کارخانه‌داران حقوق کارگران را به موقع پرداخت می‌کنند، مغازه‌داران از احتکار و کم‌فروشی پرهیز می‌نمایند و اصول اخلاقی و اقتصادی حفظ می‌شود. در مقابل، بی‌توجهی به حدود الهی موجب فساد جامعه، فروپاشی اصول اخلاقی و معیشتی و حرکت جامعه به سوی هرج و مرج و بی‌بندوباری خواهد شد.

هفت. تأثیر دوری از ربا

آشنایی با احکام اسلامی و رعایت آن موجب می‌شود که انسان از ربا دوری کند و به عواقب آن آگاه گردد. مادامی که قواعد و اصول اسلامی رعایت شود و جریان‌های حرام در جامعه رواج نداشته باشند، امکان فعالیت‌های غلط اقتصادی مانند ربا، احتکار و موارد مشابه کاهش می‌یابد. در غیر این صورت، افراد جامعه که قصد فعالیت اقتصادی دارند، ممکن است در اعمال خلاف شرع و قانون گرفتار شوند.

ربا در دین اسلام یکی از گناهان کبیره است. خداوند می‌فرماید: «وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا»؛ خداوند بیع را حلال کرده و ربا را حرام (بقره/۲۷۵). همچنین در آیه‌ای دیگر آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافاً مُضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! ربا را با افزودن‌های مکرر نخورید، از خدا پروا کنید تا شاید رستگار شوید (آل عمران/۱۳۰). این آیات پیام‌های مهمی برای فعالان اقتصادی دارند و خطاب مستقیم به اهل ایمان است.

در روایات نیز بر حرمت ربا و ضرورت دوری از آن تأکید شده و آن را از گناهان بسیار سنگین شمرده‌اند. امام جعفر صادق علیه السلام می‌فرماید: «دِرْهَمٌ رِبَاً أَشَدُّ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ سَبْعِينَ زَنْبَةً كُلُّهَا بِذَاتِ مُحَرَّمٍ»؛ یک درهم ربا نزد خداوند از هفتاد بار زنا با محارم شدیدتر است (حر عاملی، ۱۴۰۵: ۲۷۴/۳).

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم نیز فرمودند: «وقتی مرا شبانه به آسمان بردند، به مردمی برخوردیم که به سبب بزرگی شکم‌ها نمی‌توانستند برخیزند. از جبرئیل پرسیدم این‌ها چه کسانی هستند؟ گفت: این‌ها کسانی‌اند که در دنیا ربا می‌خوردند. خداوند درباره آنان فرمود: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ؛ آنان که ربا می‌خورند، در قیامت جز مانند کسی که شیطان او را دیوانه کرده، بر نمی‌خیزند. اینان گفتند: بیع همانند رباست، حال آنکه خداوند بیع را حلال و ربا را حرام کرده است» (بقره/۲۷۵).

امام صادق علیه السلام در بیان فلسفه تحریم ربا فرمودند: «إِنَّهُ لَوْ كَانَ الرَّبَا حَالًا لَتَرَكَ النَّاسُ التَّجَارَاتِ وَ مَا يَخْتاجُونَ إِلَيْهِ، فَحَرَّمَ اللَّهُ الرَّبَا لِيَفِرَّ النَّاسُ مِنَ الْحَرَامِ إِلَى الْحَلَالِ وَ إِلَى التَّجَارَاتِ وَ إِلَى الْبَيْعِ وَ الشُّرَاءِ»؛ اگر ربا حلال بود، مردم تجارت و تلاش برای معاش را رها می‌کردند. به همین دلیل خداوند ربا را حرام کرد تا مردم از حرام به سوی حلال، تجارت و خرید و فروش روی آورند و قرض دادن میان آنان باقی بماند (صدوق، ۱۴۱۳: ۵۶۷/۳).

بر این اساس، آنچه از آیات و روایات به‌دست می‌آید این است که ربا از آفات خطرناک جوامع بشری است که آثار ناگوار اقتصادی دارد. رواج ربا در حقیقت جنگ با خداوند بزرگ و رسول خدا صلی الله علیه و آله است و ظلمی آشکار بر مردم ضعیف، فقیر و نیازمند به شمار می‌رود.

هشت. تأثیر قرض الحسنه

اقتصاد تنها به معنای معامله انسان با انسان نیست؛ بلکه انسان می‌تواند با خداوند نیز تجارت کند و در مسیر پیشرفت قرار گیرد. نمونه بارز این حقیقت در آموزه‌های اسلامی، قرض الحسنه است که موجب افزایش چندبرابری اموال و برکات می‌شود. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «مَنْ ذَا الَّذِي يقرضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيضاعفه لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ»؛ کیست که به خدا قرض الحسنه دهد تا خداوند آن را چند برابر سازد و برای او پاداشی بزرگ قرار دهد (حدید/۱۱).

پاداش و اجر قرض الحسنه در روایات قابل شمارش نیست. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «مَنْ اقْرَضَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ كَانَ لَهُ بِكُلِّ دِرْهَمٍ اقْرَضَهُ وَزَنْ جَبَلٍ أُحْدَ مِنْ جِبَالِ رَضْوَى وَ طُورِ سَيْنَاءَ حَسَنَاتٍ؛ وَ إِنْ رَفِقَ بِهِ فِي طَلَبِهِ، تَعَدَّى بِهِ عَلَى الصِّرَاطِ كَالْبَرْقِ الْخَاطِفِ الْأَمِيعِ بِغَيْرِ حِسَابٍ وَلَا عَذَابٍ»؛ کسی که به برادر مسلمان خود قرض دهد، به اندازه هر دره‌می که می‌بخشد، به بزرگی کوه أحد و کوه‌های رضوی و طور سینا برای او پاداش‌هایی خواهد بود. و اگر در بازپس‌گیری طلب خود با او مدارا کند، همانند برق درخشان، بدون حساب و عذاب از پل صراط خواهد گذشت (حر عاملی، ۱۴۰۵: ۸۸/۱۳).

بنابراین، قرض الحسنه نه تنها یک عمل اجتماعی و اقتصادی، بلکه عاملی معنوی برای جلب روزی و رزق است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «لَا تُتَامِنُوا قَرْضَ الْخَمِيرِ وَ الْخُبْزِ وَ اقْتِبَاسَ النَّارِ فَإِنَّهُ يَجْلِبُ الرِّزْقَ عَلَى أَهْلِ الْبَيْتِ مَعَ مَا فِيهِ مِنْ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ»؛ از قرض دادن خمیر، نان و ابزارهای آتش‌افروزی به یکدیگر خودداری نکنید؛ زیرا این کار برای اهل خانه روزی جلب می‌کند و از مکارم اخلاق است (طوسی، ۱۳۷۸: ۱۶۲/۷).

نه. آثار و برکات صدقه

در روایات اسلامی برای صدقه ارزش، آثار و برکات بسیاری بیان شده است. از مهم‌ترین برکات صدقه، افزایش مال، ثروت و دارایی است. بر اساس آموزه‌های اسلام، یکی از راه‌های افزایش رزق و روزی و بلکه نزول آن، پرداخت صدقات مالی است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِسْتَنْزِلُوا الرِّزْقَ بِالصَّدَقَةِ»؛ با صدقه دادن، روزی خود را فرود آورید (کلینی، ۱۳۶۲: ۳/۴).

از نظر قرآن کریم، این افزایش می‌تواند بیش از هفتصد برابر و بلکه بیشتر نیز باشد. خداوند متعال می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»؛ مثل کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند دانه‌ای است که هفت خوشه برویاند و در هر خوشه صد دانه باشد؛ و خداوند برای هر کس که بخواهد آن را چند برابر می‌کند و خداوند گشایشگر داناست (بقره/۲۶۱).

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «به خدا قسم سه چیز حق است: هیچ ثروتی بر اثر پرداخت صدقه و زکات کم نشد؛ هیچ کس در حق دیگری ستمی ندید که با خویشنداری جبران نکرده باشد مگر اینکه خداوند به جای آن عزت بخشید؛ و هیچ بنده‌ای در خواهش از مردم را به روی خود نگشود مگر اینکه در فقر به رویش باز شد» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۰۹/۷۵).

امام باقر علیه السلام نیز می‌فرماید: «الْبِرُّ وَالصَّدَقَةُ يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَيَزِيدَانِ فِي الْعُمْرِ وَيَدْفَعَانِ عَنِ صَاحِبِهِمَا سَبْعِينَ مِثْقَالَ سَوْءٍ»؛ کار خیر و صدقه، فقر را از بین می‌برند، عمر را می‌افزایند و هفتاد مرگ بد را از صاحب خود دور می‌سازند (صدوق، ۱۴۱۳: ۶۶/۲).

ده. تأثیر نیکی با پدر و مادر

در قرآن کریم و روایات اسلامی، احترام به پدر و مادر در کنار مسئله مهم توحید مورد توصیه فراوان قرار گرفته است. خداوند در سوره نساء می‌فرماید: «وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»؛ خدا را بپرستید و چیزی را شریک او مسازید و به پدر و مادر احسان و نیکی کنید (نساء/۳۶). حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «نَظَرُ الْوَلَدِ إِلَى وَالِدَيْهِ حُبًّا لَهُمَا عِبَادَةٌ»؛ نگاه محبت‌آمیز

فرزند به پدر و مادر، عبادت است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۸۰/۷۴). همچنین نیکی به پدر و مادر سبب طول عمر و افزایش روزی می‌شود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَمُدَّ لَهُ فِي عُمُرِهِ وَيَزَادَ فِي رِزْقِهِ فَلْيَبِرَّ وَالِدَيْهِ وَ لِيُصَلِّ رَحْمَةً»؛ هر کس دوست دارد عمرش طولانی و روزی‌اش زیاد شود، به پدر و مادر خود نیکی کند و صله رحم به جا آورد (منذری، ۱۴۱۷: ۳/۳۱۷).

بنابراین، نیکی به پدر و مادر دارای آثار شگرفی است که انسان در دنیا و آخرت از آن بهره‌مند می‌شود. از جمله آثار دنیوی آن، رفع فقر و گشایش در زندگی است. در روایتی آمده است: «هر کس پدر و مادرش را احترام کند، هرگز در زندگی به فقر مبتلا نخواهد شد» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۸۲/۷۴).

یازده. عدالت

رعایت عدالت در همه ابعاد اقتصادی برای پیشرفت و استحکام جامعه بسیار حائز اهمیت است. عدالت مایه قوام زندگی مردم و ضامن بقای نظام اجتماعی است. امام علی علیه السلام فرمودند: «الْعَدْلُ قِوَامُ الرَّعِيَّةِ وَ جَمَالُ الْوَلَاةِ»؛ عدالت، برپا دارنده مردم و زیور حکمرانان است (تمیمی آمدی، ۱۹۵۴: ۲۵).

بی‌عدالتی و ظلم، مهم‌ترین عامل بروز مفاسد اقتصادی است. امیرالمؤمنین علی علیه السلام در بیان پابندی به عدالت فرمودند: «وَاللَّهِ لَوْ أُعْطِيَ الْاَقَالِيْمُ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ اَفْلَاكِهَا عَلَيَّ اَنْ اَعْصِيَ اللّٰهَ فِي نَمَلَةٍ اَسْلَبَهَا جُلْبُ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُ»؛ به خدا اگر هفت اقلیم با آنچه زیر آسمان‌هاست به من داده شود تا خدا را در گرفتن پوست جوی از مورچه‌ای نافرمانی کنم، چنین نخواهم کرد (سید رضی، ۱۳۷۹: خطبه ۲۲۴).

اگر در جامعه‌ای عدالت اقتصادی رعایت نشود، صاحبان مال و ثروت نسبت به فقرا و محرومان بی‌تفاوت خواهند شد و محرومیت آنان برایشان امری عادی جلوه می‌کند. اما در جامعه‌ای که عدالت اقتصادی اجرا شود، همه خود را مسئول می‌دانند و برای رفع محرومیت اقدام می‌کنند؛ در نتیجه فقر به‌تدریج کاهش می‌یابد.

مقام معظم رهبری نیز در این زمینه می‌فرمایند: «آن‌هایی که می‌گویند عدالت توزیع فقر است، مغز و روح حرفشان این است که دنبال عدالت نروید؛ دنبال تولید ثروت بروید تا آنچه تقسیم می‌شود، ثروت باشد. اما دنبال تولید ثروت رفتن بدون نگاه به عدالت، همان چیزی می‌شود که امروز در کشورهای سرمایه‌داری مشاهده می‌کنیم» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۴/۰۶/۰۸).

آثار رعایت عدالت

حاکمیت عدالت در جامعه، افزون بر آثار اجتماعی و سیاسی، پیامدهای اقتصادی گسترده‌ای نیز دارد. یکی از دغدغه‌های مهم بشر، دستیابی به پیشرفت اقتصادی و رفاه مادی است. تحقق این امر نیازمند عوامل متعددی است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها عدالت و برابری است؛ به‌گونه‌ای که همه افراد جامعه از آن بهره‌مند شوند.

حضرت علی علیه السلام فرمودند: «فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً»؛ به درستی که در عدل گشایش است (سید رضی، ۱۳۷۹: خطبه ۱۵). همچنین فرمودند: «مَاعُمِّرَتِ الْبُلْدَانُ بِمِثْلِ الْعَدْلِ»؛ هیچ چیزی مانند عدالت موجب آبادانی کشورها نمی‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۳۴۰).

تحقق عدالت در مسائل اقتصادی، اعم از بخشنامه‌ها، تولید، توزیع و مصرف، مورد تأکید منابع اسلامی است. رعایت اصول و مبانی عدالت در پیشرفت اقتصاد نقشی اساسی دارد. عدالت فرآیندی است که در متون دینی به‌طور مکرر مورد تأکید قرار گرفته است. امام محمدباقر علیه السلام می‌فرمایند: «ثَلَاثَةُ أَشْيَاءَ يَحْتَاجُ النَّاسُ طُرّاً إِلَيْهَا: الْأَمْنُ وَالْعَدْلُ وَالْخِصْبُ»؛ سه چیز است که مردم به‌شدت به آن نیازمندند: امنیت و آرامش، عدالت و دادگستری و فراوانی نعمت و ارزاق عمومی (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۳۴/۷۵). همچنین از امام صادق علیه السلام نقل شده است که انسان‌ها به رفاه و غنا می‌رسند آنگاه که عدالت در میان آنان تحقق یابد.

عدالت را باید در بخش اقتصاد و معیشت جست‌وجو کرد؛ زیرا بخشی از عدالت اجتماعی و لازمه آن به شمار می‌آید. اگر در جامعه ظلم و جنایت آشکار شود، برکات و نعمت‌های الهی از آن جامعه رخت برمی‌بندد. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرمایند: «إِذَا ظَهَرَتِ الْجَنَايَاتُ ارْتَفَعَتِ الْبَرَكَاتُ»؛ هرگاه جنایات آشکار شود، برکت‌ها از میان می‌رود (ری‌شهری، ۱۳۹۰: ۲۵۷/۱).

بنابراین، حاکم‌بودن عدالت بر جامعه انسانی موجب افزایش برکات و نعمات الهی می‌شود و ظلم و جنایت به زوال می‌انجامد. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «بِالْعَدْلِ تَتَضَاعَفُ الْبَرَكَاتُ»؛ با عدل، برکات چند برابر می‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۴۶). عدالت اقتصادی نه تنها منافاتی با رفاه اجتماعی و کارایی اقتصادی ندارد، بلکه رفاه همه‌جانبه و پایدار تنها در پرتو عدالت اقتصادی قابل تحقق است و با رعایت عدالت، تمامی نیازهای جامعه برطرف خواهد شد.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب مطرح شده در این پژوهش، می‌توان چنین نتیجه گرفت: از منظر روایات اسلامی، توجه به امور معنوی زمینه‌ساز رشد، تعالی و حرکت انسان‌ها به سوی قرب الهی است.

در حوزه اقتصاد، آموزه‌های دینی بر ضرورت رعایت امور معنوی در تمامی ابعاد پیشرفت اقتصادی تأکید دارند.

مسائل اقتصادی را نمی‌توان از امور معنوی جدا دانست؛ زیرا همان‌گونه که عوامل مادی در پیشرفت زندگی نقش دارند، عوامل معنوی و ملکوتی تأثیری عمیق‌تر و بنیادی‌تر بر شئون مختلف زندگی انسان دارند.

رعایت امور معنوی، سعادت و خوشبختی دنیوی و اخروی انسان را تضمین می‌کند. جامعه معنوی از یک سو به رشد اقتصادی کمک می‌کند تا نیازها و رفاه نسبی تأمین شود و از سوی دیگر با تحکیم ارزش‌ها و سالم‌سازی فعالیت‌های اقتصادی، زمینه سعادت اخروی را فراهم می‌سازد.

تأثیر معنویت بر اقتصاد، فرایندی ساختاری و کیفی است که تحول بلندمدت، همه‌جانبه و پایدار را در نظام اقتصادی ایجاد کرده و امنیت لازم برای حرکت به سوی تعالی را فراهم می‌آورد.

در سیره پیشوایان معصوم علیهم‌السلام، فعالیت‌های اقتصادی جایگاه والایی داشته است. آنان فعالان اقتصادی را تشویق می‌کردند و خود نیز شخصاً بار زندگی را به دوش می‌کشیدند و هیچ‌گاه برای تأمین نیازهای ضروری به دیگران وابسته نمی‌شدند.

عدالت در نظام اقتصادی به عنوان رکن اساسی مورد تأکید قرار گرفته است؛ زیرا موجب فقرزدایی، توجه به نیازهای افراد کم‌توان و تأمین مصالح عمومی جامعه می‌شود و با مدیریت صحیح، مشکلات و گرفتاری‌های اقتصادی کاهش می‌یابد.

عدالت اقتصادی نه تنها با رفاه اجتماعی و کارایی اقتصادی منافات ندارد، بلکه رفاه پایدار، دسترسی عادلانه به کالاهای مورد نیاز و احترام یکسان برای همه اعضای جامعه را تضمین می‌کند.

اجرای عدالت شامل تقسیم صحیح بیت‌المال، برخورد قاطع با مفسدان اقتصادی، نظارت بر قیمت‌ها و جلوگیری از احتکار است که در نهایت امنیت و آرامش اجتماعی را به همراه خواهد داشت.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

احمدبن حنبل، مسند الإمام أحمدبن حنبل، بیروت: مؤسسة الرسالة، چاپ اول، ۱۴۱۶ق.
امام خمینی، روح الله، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸ش.
باقری، حسین، مدل آرامش در اخلاق اسلامی و معنویت‌های جدید، تهران: دفتر نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۵ش.

تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات، چاپ اول، ۱۳۶۶ش.
جوادی آملی، عبدالله، معرفت‌شناسی در قرآن، قم: اسرا، ۱۳۹۳ش.
حائری، محسن، اندیشه‌های اقتصادی در نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه، چاپ دوم، ۱۳۸۶ش.

حر عاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت^ع، چاپ دوم، ۱۴۰۵ق.
حسینی ایمنی، سید علی اکبر، فرهنگنامه سیره پیامبر اعظم، تهران: پژوهشکده باقرالعلوم^{*}، ۱۳۹۶ش.

الحسینی، محمدبن الحسن، المواعظ العددیه، قم: دارالحديث، ۱۳۹۲ش.
دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ش.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق - بیروت: دارالعلم الدارالشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.

رسولی محلاتی، سید هاشم، زیارت امین الله، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۴ش.
ری شهری، محمدی، توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، قم: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ سوم، ۱۳۹۰ش.

سبحانی، ناصر، بندگی خدا، تهران: انتشارات احسان، چاپ اول، ۱۳۸۷ش.
صدوق، محمدبن علی ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.

طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين، تهران: تحقیق سید احمد حسینی مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ش.

فراهانی فرد، سعید، «توسعه پایدار بر محور عدالت»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، مجله علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۴ ش.

فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد، کتاب العین، قم: انتشارات هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.

فیض کاشانی، محمدبن مرتضی، الوافی، اصفهان: مکتبه امیرالمؤمنین، ۱۳۶۵ ش.

قدیری اصل، باقر، کلیات علم اقتصاد، تهران: انتشارات سپهر، ۱۳۹۱ ش.

قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ ش.

قمی، عباس، کلیات مفاتیح‌الجنان، تهران: ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، ۱۳۷۵ ش.

کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تهران: اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.

لوئیس، قدیر، خودآموز اقتصاد، تهران: شرکت شباویز، ترجمه فیروزه خلعت‌بری، ۱۳۶۶ ش.

مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.

مطهری، مرتضی، نظری به نظام اقتصادی اسلام، قم: انتشارات صدرا، چاپ هفتم، ۱۳۷۷ ش.

منذری، عبدالعظیم‌بن عبدالقوی، الترغیب والترهیب، بیروت: دارالکتب العلمیه، تحقیق ابراهیم

شمس‌الدین، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق.

میرمعزی، سید حسین، «اسلام و نظام اقتصادی»، تهران: فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۳،

سال اول، پاییز ۱۳۸۰ ش.

نظری، حسن آقا، نظریه‌پردازی اقتصاد اسلامی، تهران: سمت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ

پنجم، ۱۳۹۷ ش.

هادوی‌نیا، علی اصغر، «مفاهیم لذت و سعادت در اقتصاد اسلامی»، تهران: مجله اقتصاد اسلامی،

شماره ۴۴، ۱۳۹۰ ش.

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری؛ www.leader.ir

پایگاه اطلاع‌رسانی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی؛ www.imam-khomeini.ir

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای؛ farsi.khamenei.ir

Bibliography

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balāghah.

Aḥmad b. Ḥanbal. *Musnad al-Imām Aḥmad b. Ḥanbal.* Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1st ed., 1416 AH.

Khomeini, Rūh Allāh. *Ṣaḥīfat al-Imām.* Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 1368 SH.

Bāqerī, Ḥusayn. *The Model of Tranquility in Islamic Ethics and New Spiritualities.* Tehran: Daftar Nashr-e Ma'ārif (Affiliated with the Office of the Supreme Leader's Representative in Universities), 1st ed., 1395 SH.

Tamīmī Āmidī, 'Abd al-Wāḥid. *Ghurur al-Ḥikam wa Durar al-Kalim.* Qom: Daftar Tablīghāt, 1st ed., 1366 SH.

Javādī Āmulī, 'Abd Allāh. *Epistemology in the Qur'an.* Qom: Asrā', 1393 SH.

Ḥā'irī, Muḥsin. *Economic Thought in Nahj al-Balāghah.* Tehran: Nahj al-Balāghah Foundation Publications, 2nd ed., 1386 SH.

Ḥurr al-'Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan. *Wasā'il al-Shī'ah.* Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a), 2nd ed., 1405 AH.

Ḥusaynī Īminī, Sayyid 'Alī Akbar. *Encyclopedia of the Biography of the Great Prophet.* Tehran: Bāqir al-'Ulūm Research Institute, 1396 SH.

al-Ḥusaynī, Muḥammad b. al-Ḥasan. *al-Mawā'iz al-'Adadiyyah.* Qom: Dār al-Ḥadīth, 1392 SH.

Dehkhodā, 'Alī Akbar. *Dehkhodā Dictionary.* Tehran: University of Tehran Press, 2nd ed., 1377 SH.

al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'an.* Damascus-Beirut: Dār al-'Ilm al-Dār al-Shāmiyyah, 1st ed., 1412 AH.

Rasūlī Maḥallātī, Sayyid Hāshim. *Ziyārat Amīn Allāh.* Qom: Daftar Nashr-e Farhang-e Islāmī, 1st ed., 1374 SH.

Rīshahrī, Muḥammad. *Economic Development Based on the Qur'an and Hadith.* Qom: Dār al-Ḥadīth Cultural Institute, 3rd ed., 1390 SH.

Subḥānī, Nāṣir. *Servitude to God.* Tehran: Iḥsān Publications, 1st ed., 1387 SH.

al-Ṣadūq, Muḥammad b. 'Alī Ibn Bābawayh. *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh.* Qom: Office of Islamic Publications (affiliated with the Society of Seminary Teachers), 2nd ed., 1413 AH.

al-Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. *Majma' al-Baḥrayn.* Ed. Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. Tehran: Murtaḍawī, 3rd ed., 1375 SH.

Farāhānī-Fard, Sa'īd. "Sustainable Development Based on Justice." *Journal of Islamic Economics*, Tehran: Research Institute for Culture and Islamic Thought, 1384 SH.

al-Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad. *Kitāb al-ʿAyn*. Qom: Hijrat Publications, 2nd ed., 1410 AH.

Fayḍ Kāshānī, Muḥammad b. Murtaḍā. *al-Wāfī*. Isfahan: Maktabat Amīr al-Mu'minīn, 1365 SH.

Qadīrī Aṣl, Bāqir. *Principles of Economics*. Tehran: Sepehr Publications, 1391 SH.

Qarā'atī, Muḥsin. *Tafsīr Nūr*. Tehran: Markaz Farhangī Dars-hā'ī az Qur'ān, 11th ed., 1383 SH.

Qummī, 'Abbās. *Kullīyāt Maḥallāt al-Jinān*. Persian translation by Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī. Tehran: Maḥallātī Publications, 1375 SH.

al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. *al-Kāfī*. Tehran: Islāmiyyah Press, 2nd ed., 1362 SH.

Lewis, Qadīr. *Self-Instruction in Economics*. Trans. Fīrūzeh Khal'atbarī. Tehran: Shabāvīz Company, 1366 SH.

al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. *Bihār al-Anwār*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-ʿArabī, 2nd ed., 1404 AH.

Moṭahharī, Murtaḍā. *An Overview of the Islamic Economic System*. Qom: Ṣadrā Publications, 7th ed., 1377 SH.

al-Mundhirī, 'Abd al-ʿAzīm b. 'Abd al-Qawī. *al-Targhīb wa al-Tarhīb*. Ed. Ibrāhīm Shams al-Dīn. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, 1st ed., 1417 AH.

Mīr-Mu'izzī, Sayyid Ḥusayn. "Islam and the Economic System." *Islamic Economics Quarterly*, no. 3, Year 1, Autumn 1380 SH.

Nazarī, Ḥasan Āqā Nazarī. *Theorizing Islamic Economics*. SAMT & Research Institute of Ḥawzah and University, 5th ed., 1397 SH.

Hādavī Niyā, 'Alī Aṣghar. "Concepts of Pleasure and Happiness in Islamic Economics." *Journal of Islamic Economics*, no. 44, 1390 SH.